

Неурядові організації і боротьба за соціально відповідальний бізнес

Олена Клименко,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

Проблема корпоративної соціальної відповідальності, що значно актуалізувалася нині, в період глобалізації, викликає палкі дебати як у наукових колах, так і серед широкої громадськості щодо її змістового наповнення і визначення впливовості акторів, котрі її реалізують. Справа в тому, що значна частина корпоративного бізнесу орієнтується на конструктивну взаємодію зі стейкхолдерами – місцевими спільнотами, споживачами, акціонерами, менеджерами тощо, серед яких не останнє місце належить і неурядовим організаціям. Отже, важливим завданням стає визначення умов (і можливостей) участі цих організацій в процесах формування соціально відповідального бізнесу.

В сучасному світі, який глобалізується, зростає кількість великих корпорацій, інтегрованих підприємств, котрі у своїй діяльності орієнтуються на стандарти дотримання прав людини у сфері трудових відносин, соціального забезпечення, екологічної безпеки, охорони здоров'я. Окрема увага у зобов'язаннях компаній приділяється професійній освіті працівників, оскільки це підвищує репутацію корпоративного бізнесу.

З огляду на ці обставини важливо відзначити, що в сучасному розумінні поняття „соціально відповідальний бізнес” дещо відрізняється від традиційного розуміння його як такого, що гарантує дотримання основних прав працівників і виконання мінімуму соціальних зобов'язань. Сучасний список стандартів соціально відповідального бізнесу включає положення щодо стійкого розвитку, соціально відповідального інвестування, соціального аудиту. Передбачається поширення цих стандартів на різні сфери і напрями бізнесової діяльності. Гарантом їх дотримання виступають великі корпорації, які у зв'язку з цим стають об'єктом пильної уваги як міжнародної спільноти й окремих держав, так і всього громадянського

суспільства – переважно в індустріальних країнах Європи та в США.

Поява кодексів соціальних стандартів діяльності корпорацій значною мірою пов'язана з активністю організацій, груп, спільнот, які стають їх партнерами і впливають на їх діяльність як своєрідний соціальний інститут.

Отже, для сучасних корпорацій характерні багаторівневі зв'язки, які визначаються як „корпорація учасників” (stakeholders corporation). Суть в тому, що в діяльності корпорацій, спрямованій на поліпшення соціальних стандартів, поряд з власниками і менеджерами беруть участь й організації громадянського суспільства, інші економічні агенти, органи місцевої влади. Всі вони виступають в ролі стейкхолдерів. Це своєрідний інструмент соціальної прогнозованості, стабільності корпорацій.

Важливе місце серед стейкхолдерів належить неурядовим організаціям громадянського суспільства. Вони, завдяки солідному досвіду у справі захисту інтересів різних прошарків населення в соціальній сфері та у сфері прав людини, виявили активізуючий потенціал „на терені корпорації учасників”. Після тривалої боротьби за права працівників відносини між неурядовими організаціями та великими корпораціями зміцніли. Представники громадянського суспільства, поряд з іншими стейкхолдерами, стали постійними учасниками міжнародних бізнесових форумів, членами спеціальних комісій Євросоюзу.

Витоки соціально відповідального бізнесу

У перші повоєнні десятиліття в США та в країнах Західної Європи економічний розвиток супроводжувався підвищенням соціальних, трудових гарантій для працівників підприємств. Підтвердженням цього стало зростання ролі профспілок у цей період. У 1950-і роки в США було опубліковано кілька наукових праць, присвячених проблемі соціальної відповідальності бізнесу. Реалізація запропонованої в них концепції стала важливою складовою діяльності підприємств. Відповідні зміни в системі внутрішньопідприємницьких відносин спонукали менеджерів до вироблення гнучких управлінських рішень, підтримки ініціативності працівників. Як відзначають дослідники, „своїм ставленням до них на той період держава добробуту багато в чому була зобов'язана соціально відповідальному бізнесу” [1, с. 22].

Науково обгрунтована концепція одержала підтримку на державному рівні.

Після відомої кризи „багатих країн” у 1970-і роки, з другої половини 1970-х і початку 1980-х років у США та країнах Західної Європи поступово відмовляються від доктрини соціально відповідального бізнесу. Зростання популярності неоконсервативних концепцій, ідеї зниження ролі держави і зменшення соціальних витрат стають своєрідним „ідеологічним” підґрунтям для великих компаній, які прагнули отримати гарантії прибутку та його безпеки. В той період поширювалися й ідеї

мінімізації оподаткування бізнесу для його стимулювання, підвищення конкурентоспроможності та розвитку ринкової економіки. Постулати, які сприяли розвитку великих корпорацій, викликали кризу держави добробуту і зростання соціальної нерівності.

Криза, в якій опинилися профспілки як найавторитетніші захисники прав працівників країн Заходу у зв'язку з переходом від індустріального до постіндустріального суспільства, позначилася, з одного боку, зменшенням їх ваги в процесах суспільного життя країн, а з іншого – появою нових акторів, точніше – симбіозу акторів з числа неурядових організацій громадянського суспільства, активних інвесторів великих компаній, „соціально відповідальних” менеджерів. Наприкінці 1980-х років розгортається критика тодішніх умов праці, соціальної незахищеності працівників великих компаній як в США, так і в Західній Європі. Неурядові організації, місцеві спільноти, активісти з числа акціонерів, представники окремих інвестиційних фондів починають об'єднувати зусилля для захисту прав працівників. Своєю діяльністю вони закладають основи „корпорації учасників”.

Глобалізація: підґрунтя появи „корпорації учасників”

Багато дослідників сходяться на думці, що оформлення участі громадянського суспільства в соціальній діяльності великих корпорацій припадає на період завершення холодної війни та на період поширення процесів демократизації й економічної лібералізації, котра набуває рис глобального характеру з початком 1990-х років [2].

Численні корпорації, які скористалися перевагами, отриманими від популярності ідей „Вашингтонського консенсусу”, також стали своєрідним чинником активізації стейкхолдерів з числа організацій громадянського суспільства. На початку 1990-х років передбачалося, що від діяльності багатонаціональних корпорацій, які підтримуються міжнародними фінансовими інститутами, розвиток країн з транзитивною економікою, а також тих, що зацікавлені в лібералізації економіки, залежатиме більше, ніж від діяльності урядів. Великі корпорації, маючи підтримку міжнародної спільноти, отримали можливість реалізувати свої рішення, котрі мали на меті вигоди для транснаціонального бізнесу. Користуючись цією нагодою, вони могли покинути країну з високими податками, якщо це зменшувало прибутки корпорацій (таким чином підриваючи фінансову основу урядів). Своїми діями вони провокували боротьбу між країнами за одержання інвестицій.

Внаслідок пропаганди ідей вільної ринкової конкуренції збільшувалась кількість компаній, які стали суб'єктами поглинання або злиття з транснаціональними корпораціями. Аналізуючи особливості процесів економічної глобалізації наприкінці XX століття, італійський дослідник Т. Лоуї відзначав: „...глобалізована економіка створює потужні стимули до скорочення кількості учасників кожного конкретного ринку”. Відтак реалії

Олена Клименко

спонукають „доброзичливих дослідників ринкової конкуренції приймати альтернативну теорію „монополістичної конкуренції” [3, с. 114].

Багатонаціональні корпорації стали відображенням суті процесів глобалізації: виробництво, капітал, робоча сила концентрувалися в потужних монополіях для ведення боротьби за прибуток у світовому масштабі. Поява опозиції процесам фактичної експлуатації працівників багатонаціональних підприємств обумовила розвиток антиглобалістських рухів, збільшення кількості неурядових організацій, які ставили своїм завданням захист соціальних гарантій громадян. Зрештою, розуміння сутності корпорацій стає невід’ємною частиною свідомості соціальної людини постіндустріального світу. Фактично процес глобалізації активізував природних акторів глобального світу, у тому числі й громадянського суспільства, у боротьбі за підвищення трудових, соціальних, екологічних стандартів життя людей.

Опозиція організацій громадянського суспільства

У другій половині 1990-х років, коли неурядові організації, профспілки, місцеві спільноти стали вже потужною силою, спроможною повернути до себе увагу провідних акторів глобального світу, широкого розголосу набули справи, коли споживачі, за підтримки неурядових організацій у Західній Європі та в США, виступили проти використання дитячої праці і праці без дотримання соціальних гарантій на великих підприємствах. Так, підприємства швейної промисловості в США стали одним з перших об’єктів критики щодо дотримання принципів соціально відповідального бізнесу. Профспілки та неурядові організації в Європі Clean Clothes, No Sweat і Національний комітет з праці в США закликали громадян своїх країн бойкотувати імпортований одяг, оскільки використання робітників з низькою зарплатою в країнах третього світу підривало зайнятість в країнах США і Західної Європи. Крім того, діяльність транснаціональних компаній, які експлуатували робітників у бідних країнах, обумовлювала зниження й без того низьких стандартів життя місцевого населення. Потужні виробники одягу (Nike, Adidas, Gap) стали об’єктом критики неурядових організацій. Після цієї активної кампанії, яку підтримали ЗМІ, деякі фірми підвищили заробітну платню і поліпшили умови праці у своїх відділеннях в країнах Азії. Результатом діяльності неурядових організацій стали й зміни у правилах прийому на роботу. Так, Nike відмовилась використовувати дитячу працю в Індонезії та В’єтнамі.

Показові приклади „опозиційної” корпораціям діяльності неурядових організацій, яка отримала резонанс на глобальному рівні, наводить професор INSEAD Business School (Франція) І. Кепстайн у статті „Хрестовий похід корпоративної етики”. Він наголошує на значенні потужної кампанії неурядових організацій проти фармацевтичних корпорацій, організованої 1997 року. Причиною її стала суперечка між великими багатонаціональними фармацевтичними корпораціями

та урядами кількох африканських країн. Фармацевтичні компанії США вирішили подати позов до суду на уряд Південно-Африканської Республіки за те, що в країну дозволявся імпорт дешевих непатентованих лікарських засобів проти СНІДу.

Цей випадок отримав резонанс серед широкої громадськості завдяки інформаційній діяльності неурядових організацій. Кампанію розгорнула впливова неурядова організація „Лікарі без кордонів”. З'ясувалося, зокрема, що причиною дій уряду ПАР стало збільшення хворих на СНІД в країні майже на 20 відсотків. Після цього уряд ухвалив закон, який дозволяв імпорт і виробництво дешевих непатентованих замінників лікарських засобів. Під тиском неурядових організацій і преси фармацевтичні компанії навесні 2001 року відмовилися від судових позовів та оголосили, що продаватимуть країнам, які розвиваються, ліки терапевтичної дії для хворих на СНІД за собівартістю [2, с. 111 - 112].

Завдяки впливовим міжнародним неурядовим організаціям з солідним досвідом діяльності вдалося активізувати потенціал неурядових організацій різних країн. Засоби масової інформації стали потужною силою, яка сприяла їх успіхам. Та не виключено, що компанії-конкуренти були долучені до фінансування деяких з цих організацій, прагнучи непрямо захистити свої комерційні інтереси. У цьому сенсі неурядові організації могли стати актором реалізації планів великого бізнесу. Отже, для корпоративного бізнесу об'єктивно назривала необхідність прозоро взаємодіяти з неурядовими організаціями.

Характерно, що критичне ставлення суспільства до великого бізнесу як в США та країнах Західної Європи, так і в країнах, що розвиваються, дуже зросло на початку ХХІ століття. Здійснене Gallop International опитування близько 34 тисяч респондентів з 46 країн показало, що довіра до корпорацій стала нижчою, ніж до будь-якого іншого з 16 перелічених в опитувальнику інститутів [4, с. 14].

Останні десятиліття ХХ століття характеризувалися посиленням неоліберальних цінностей в економіці і зростанням тенденцій до глобалізації. Цього стало досить, щоби послабити, а в деяких випадках і зруйнувати традиційні взаємовідносини соціально відповідального бізнесу і громадянського суспільства. Голова Давоського форуму К. Швааб відзначав: „За весь час існування Форуму ситуація не була настільки складною і небезпечною. Ми відчуваємо, що живемо в новому світі – світі нових правил і нової безпеки. Ми стоїмо перед необхідністю нової, значно ширшої концепції управління бізнесом” [5, с. 5].

На глобальному і національному рівнях зростало розуміння ролі неурядових організацій, стимулювання діяльності організацій громадянського суспільства, профспілок, заохочення органів місцевого самоврядування до вирішення проблем соціально відповідального бізнесу.

Глобальні та регіональні актори співробітництва з неурядовими

організаціями

На глобальному рівні підвищенням стандартів корпоративної поведінки традиційно опікується ООН. Важлива роль у цій справі як на глобальному, так і на регіональному рівнях належить Всесвітньому економічному форуму, впливовим міжнародним організаціям. У Західній Європі значний вплив на формування соціально відповідального бізнесу має Євросоюз.

Ще 2000 року Генеральний Секретар ООН Кофі Аннан запропонував ухвалити Глобальну конвенцію ООН, яка б стала своєрідним „моральним підґрунтям” для багатонаціональних корпорацій. Великим компаніям пропонувалося поставити підпис під 9 основними принципами у сфері дотримання прав людини, трудових відносин та охорони довкілля. Проте ця пропозиція не отримала підтримки через незгоду великих корпорацій США і Західної Європи. Деякі експерти пояснювали цю поразку втратою Кофі Аннаном авторитету (через корупційні скандали в ООН).

Тим часом неурядові організації, які мають історично усталені зв'язки з комітетами й комісіями ООН, почали активну кампанію проти компаній - порушників соціальних, правових, екологічних стандартів корпоративної поведінки. Так, 1997 року Коаліція за екологічно відповідальний бізнес (Coalition for Environmentally Responsible Economies – CERE) започаткувала Глобальну ініціативу зі звітності (GRI), яка стала своєрідним консорціумом представників великого бізнесу і неурядових організацій. В основу діяльності цієї структури лягли „принципи Вальдеса щодо корпоративної поведінки”. Вони відомі бізнесовій спільноті, оскільки своєю появою зобов'язані аварії танкера „Вальдес” компанії Ехон. У співробітництві з Програмою ООН з довкілля (UNEP) та кількома фондами Глобальна ініціатива розробила перелік стандартів екологічної та соціальної поведінки. Перші „Правила” були оприлюднені 1999 року. Згодом вони не раз змінювались і доповнювались. Як вважають деякі експерти, розроблені GRI індекси і стандарти аудиту не мають універсального характеру, оскільки нині у світі „не існує універсальних критеріїв оцінки економічної віддачі діяльності у сфері відтворення людського капіталу” [6, с. 8]. Однак Глобальна ініціатива здобула авторитет серед представників корпоративного бізнесу – вона відома своїми успіхами у сфері досягнення соціальних стандартів поведінки багатонаціональних підприємств. Консорціум є свідченням зростання ролі неурядових організацій у корпоративному світі. Своєю діяльністю він стимулює залучення неурядових організацій до участі у стейкхолдерській діяльності.

Ідеї підвищення стандартів корпоративної поведінки і сприяння оформленню соціально відповідального бізнесу зацікавили багато міжнародних організацій. Приміром, Організація економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) однією з перших посприяла встановленню міжнародних стандартів для діяльності багатонаціональних корпорацій. Завдяки співпраці з нею було вироблено стандарти корпоративної поведінки в багатьох країнах світу. У Європі пропозиціями

ОЕСР скористалися Хорватія, Угорщина, Чехія, Росія, у Латинській Америці – Аргентина, Бразилія, Чилі. Міжнародна організація стандартизації (ISO) розробила стандарти сертифікації для соціально відповідального бізнесу. Крім того, неурядові організації, які мають певний статус при міжурядових організаціях, пропонують послуги „соціального аудиту” для великих корпорацій.

Очевидно, що активна роль міжнародних міжурядових організацій у справі поліпшення стандартів корпоративної поведінки позитивно позначилася на діяльності неурядових організацій у цій сфері.

Слід відзначити, що в період боротьби неурядових організацій за встановлення соціальних стандартів корпоративної поведінки самі корпорації зазнавали трансформації, викликані загостренням боротьби на світових економічних і фінансових ринках. На початку XXI століття перед багатонаціональними корпораціями постала проблема вдосконалення управління бізнесом. Зростання тиску міжнародних міжурядових та неурядових організацій, численних grass-roots (низових, локальних, місцевих) організацій громадянського суспільства на корпорації примушувало корпорації враховувати такий чинник, як громадський потенціал у їх політиці управління.

Численні корпоративні скандали, що спалахнули в Європі в другій половині 1990-х років (Parmalat, Vivendi Universal, Skandia Insurance, Royal Ahold), спонукали інвесторів та акціонерів лобювати в міжнародних організаціях і Європейському Союзі запровадження єдиних стандартів корпоративного управління. Так було започатковано взаємодію між власниками корпорацій, радами директорів, менеджерами, інвесторами, акціонерами. Це сприяло капіталізації компаній, робило їх привабливими для інвестицій. Внаслідок цього стейкхолдери стали своєрідним „моральним каталізатором”, який не дозволяв нівелювати роль соціального чинника у боротьбі за поліпшення стандартів корпоративного управління. В корпоративному управлінні великих корпорацій стали „вимальовуватися” соціальні риси.

Проте можливості стейкхолдерів впливати на характер корпоративного управління у європейських та американських корпораціях значно відрізнялися. В США ради директорів формувалися з незалежних управлінців. Їх дії щодо вирішення питань соціального характеру були прозорими для організацій громадянського суспільства, профспілок, органів місцевого самоврядування. В Європі ж ініціатива щодо взаємодії бізнесових структур і громадянського суспільства виходила від держав. Відтак у здійсненні корпоративного управління найбільший вплив мали власники і менеджери компаній, їх зв'язки з суспільством були слабкими. І нині на міжурядовому рівні обговорюється питання, вато чи ні залучати громадянське суспільство до вироблення стандартів корпоративної поведінки.

Стейкхолдерська діяльність неурядових організацій у Євросоюзі

Значну роль у вдосконаленні системи корпоративного управління та залучення стейкхолдерів до вирішення проблем соціально відповідального бізнесу почав відігравати Європейський Союз. Слід відзначити, що він, розпочинаючи свою діяльність щодо поліпшення стандартів корпоративного управління, формував підходи до подальшого співробітництва із стейкхолдерами. Діяльність ЄС від самого початку орієнтувалася на уряди країн. У загальновідомій „Зеленій доповіді” 2001 року Єврокомісія визначила як пріоритет підприємницької діяльності „практику взаємодії з стейкхолдерами”.

Останні п'ять років Єврокомісія постійно працює над вдосконаленням корпоративного законодавства. Так, у травні 2003 року ЄС ухвалив План дій з модернізації корпоративного законодавства і підвищення стандартів корпоративного управління. Єврокомісія запропонувала компаніям оприлюднювати спеціальні звіти, у яких висвітлювалися б відповідні процедури. Крім того, Єврокомісія запропонувала підвищити статус незалежних експертів у радах директорів (така практика існує в США). Відповідно до рішення Єврокомісії, 2003 року було створено Європейський форум соціально відповідального бізнесу (European Multi-Stakeholder Forum on CSR). До його складу увійшли представники великих корпорацій, профспілок, екологічних, правових, споживчих та інших неурядових організацій. Завдання форуму – підтримка взаємодії між зацікавленими стейкхолдерами стосовно поліпшення корпоративної поведінки. Згідно з стратегією ЄС, пріоритетними сферами співробітництва стали соціальна та екологічна політика компаній.

Наприкінці 2004 року Єврокомісія створила спеціальний консультативний орган – Європейський форум з корпоративного управління. До цієї структури увійшли представники інвесторів, аудиторів, незалежні експерти, вчені. Вони сприяють вирішенню питань щодо прав та інтересів акціонерів, прозорості діяльності ради директорів і менеджерів, заохочення керівництва корпорацій до проведення стейкхолдерської політики управління. Рекомендаційний характер діяльності форуму не дозволяє кардинально впливати на зміни параметрів корпоративного управління. Проте цей орган може зробити певний вклад у справу поліпшення стандартів корпоративної поведінки великого бізнесу.

Профспілки ЄС, використовуючи досвід неурядових організацій, створюють власні мережеві структури для посилення своєї діяльності у стейкхолдерстві. Спільно з неурядовими організаціями вони беруть участь у щорічних форумах, присвячених проблемам соціально відповідального бізнесу, які скликаються за ініціативою Єврокомісії.

Європейці прагнуть заохочувати розвиток соціально відповідального бізнесу. Так, визнання з дотримання екологічних стандартів виробництва можна отримати від Європейської ради з хімічної промисловості. Існує також премія за екологічну звітність, котра присуджується бухгалтерським

об'єднанням європейських країн. Екологічне маркування продукції, яке здійснюється на основі критеріїв Ради з присудження знаку „еко-лейбл”, також є однією з форм сприяння соціально відповідальному бізнесу. Нині розробляються стандарти соціального маркування, що особливо актуально для корпорацій, які працюють в країнах, що розвиваються.

Останні досягнення

Масштабні кампанії щодо залучення стейкхолдерів до вирішення соціальних завдань великого бізнесу відбуваються в США. Приміром, керівництво фонду „Грантодавці Північної Каліфорнії”, внески до якого роблять близько 140 юридичних осіб, складається з представників корпорацій, місцевих спільнот та неурядових організацій. Фонд заохочує великі компанії створювати професійні навчальні заклади, поліпшувати умови шкільної освіти для дітей працівників корпорацій. Щороку видаються гранти майже на 1 мільярд доларів. При цьому кількість пропозицій щодо залучення волонтерів, поставок технічного обладнання, реалізації програм навчання така велика, що представники неурядових організацій, на яких, зокрема, покладається виконання консультативних, медіаторських, інформаційних функцій, відчують значне перевантаження у своїй праці [7, с. 200].

Великі корпорації, що успішно долучилися до стандартів соціально відповідального бізнесу, практикують наставництво для професійної освіти молоді. У США 80 відсотків корпорацій реалізують програми професійної освіти саме через наставництво. Такі корпорації, як IBM, Hewlett-Packard, Microsoft, Wells Fargo, підтримують діяльність стейкхолдерів, постійно пропагуючи свій досвід на міжнародному рівні. Як відзначає С. Палмізано, голова ради директорів, президент і генеральний директор IBM, „...оскільки традиційні межі, які розділяють підприємства, стають дедалі меншими, підприємства отримують можливість зробити вклад у раніше невідомі види торгівлі, навчання та передові методи управління” [8]. Корпорація IBM, зокрема, залучає до участі у своїх програмах неурядові організації, які спеціалізуються на освіті у сфері інформаційних технологій. Характерно, що половина волонтерів, які навчають населення, – колишні працівники компанії.

Висновки

Можна стверджувати, що економічна глобалізація, теоретичним підґрунтям якої є постулати неоліберальної економіки, стала значною спонукальною силою, яка привела в дію механізм трансформації громадянського суспільства в індустріально розвинених країнах стосовно пошуку методів захисту соціальних гарантій працівників.

Капіталізація підприємництва, позбавленого соціальної відповідальності, призвела до появи опозиційних рухів неурядових організацій громадянського суспільства. При підтримці міжнародних

неурядових організацій, профспілок, місцевих громад вони стають каталізатором змін для великих корпорацій.

Після закінчення холодної війни неурядові організації громадянського суспільства, переважно в країнах Західної Європи та США, а нині і майже у всьому світі, фактично стали ініціаторами міжнародної кампанії за підвищення стандартів корпоративної поведінки. Вони – неодмінні члени „корпорації учасників” (стейкхолдери).

Стейкхолдери як виразники взаємозв'язків представників великого бізнесу, інвесторів, акціонерів, місцевих спільнот та неурядових організацій стали новою, більш гнучкою формою співробітництва корпорацій з громадянським суспільством. В цьому полягає відмінність діяльності неурядових організацій, які працюють у стейкхолдерстві, від традиційної діяльності неурядових організацій, що працюють незалежно від бізнесу і держави.

ООН, міжнародні міжурядові організації, Європейський Союз, окремі держави стали гарантом залучення неурядових організацій до вирішення завдань розвитку соціально відповідального бізнесу.

Завдяки традиційним формам діяльності, гнучкої організації роботи, медіаторським функціям, оперативності інформування неурядові організації змогли привернути до себе увагу корпоративного бізнесу та міжнародної спільноти як до повноцінного актора, спроможного спільно з іншими впливовими акторами відігравати роль помітного гравця на міжнародній арені, зокрема у сфері вдосконалення соціальних стандартів поведінки великих корпорацій.

Література:

1. Перегудов С. Корпоративное гражданство как современная форма социальной инженерии // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 6. – С. 22 – 32.
2. Kapstein E. The Corporate Ethics Crusade // Foreign Affairs. – 2001. – September. – Vol. 80. – N. 5. – P. 105 – 119.
3. Лоуи Теодор. Глобализация, государство, демократия: образ новой политической науки // Политические исследования. – 1999. – № 5. – С. 108 – 119.
4. Responding to the Leadership Challenge: Finding of a CEO Survey on Global Corporate Citizenship. – Geneva, 2003.
5. Values and Value: Communicating the Strategic Importance of Corporate Citizenship to Investors. W.E.F. – Geneva, 2004. – 54 p.
6. Социальная ответственность бизнеса и корпоративное гражданство: Ученый совет ИМЭМО РАН // Мировая экономика и международные отношения. – 2005. – № 11. – С. 3 – 13.
7. Benioff M., Southwick K. Compassionate Capitalism. – N.Y., 2004.
8. Palmisano Samuel J. The global integrated enterprise // Foreign

Affairs. – 2006. – May – June. – N. 3. <http://www.foreignaffairs.org/20060501faessay85310/samuel-j-palmisano/the-global-integrated-enterprise.html>